

Szigetvár bevétele után az oszmán vezetők, élükön Szokollu Mehmed pasa nagyvezírrrel, aki a szultán halála miatt átvette a vezetést, rögtön úgy döntöttek, hogy a várost újabb, nagyjából a magyar megyének megfelelő közigazgatási egység, egy szandzsák székhelyévé teszik. Valószínűleg hamar össze is írták a térséget, talán párhuzamosan a Csanádi és a Gyulai szandzsákkal, amelyek első felmérése 1567-re fejeződött be.¹ Sajnos ez a defter nem maradt fenn az utókor számára. Ismerjük viszont a kiosztott javadalmakat tartalmazó 1570. évi listát,² amely bizonyára a részletes számba vétel alapján készült, de csak – mint mindig – az egyes települések adóinak summáit veszi át belőle, a lakosokat és a várható bevételek tételes felsorolását nem. Így erről az alkormányzóságról csak az 1579-ben bevégzett aprólékos kimutatás áll rendelkezésünkre, sajnos annak is több lapja hiányzik.³ 1590 táján mérték fel utoljára a megszokott módon a kötelezettségeket és azok aktuális haszonélvezőit; kettőjük közül csak az utóbbi kötetet kímélte meg az idő számunkra.⁴

A 16. században meglehetősen grafomán oszmán pénzügyi szakemberek szívesen illesztettek az adott terület adóztatására vonatkozó útmutatást egy-egy szandzsákösszeírás elé.⁵ Ezeket kánunnáméknak nevezték, amit az egyszerűség kedvéért fordíthatunk törvénykönyvnek, de tudnunk kell, hogy ezek korántsem a mai értelemben vett jogi kodifikációk. Az oszmán gyakorlatban a szultán által kiadott, a szokásjogon alapuló előírásokat nevezték görög eredetű szóval kánunnak. Ezek a szabályozások azonban ritkán ölelték fel az adott kérdéskör teljességét, még az úgynevezett birodalmi kánunnámék sem törekedtek mindenre kiterjedő útmutatást nyújtani. Születtek egy-egy részterület, így például a büntetések irányelveit felsorakoztató kompilációk is,⁶ de a rendszeresség ezekre sem feltétlenül jellemző. Hasonlóképpen az adóztatásnak évszázados gyakorlaton alapuló egyes elemei bele sem kerültek a kötetek közé. Más témáknál hosszasan időztek, hogy azok aztán fel sem tűnjenek a ténylegesen feltérképezett adók között. A patrimonialis szisztémába ez jól befér. Az uralkodó nevében eljárók úgy viselkednek, mintha az apró részletekre is

1 Kiadta őket Káldy-Nagy Gyula: *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Forráskiadványok a Békés megyei Levéltárból 10., Békéscsaba, 1982.; uő: *A Csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Dél-alföldi évszázadok 15., Szeged, 2000.

2 İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu defteri, 503.

3 München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. 138. Rövid leírását ld. Dávid Géza: *Török közigazgatás a városban*. In *Szigetvár története. Tanulmányok a város múltjából*. Szerk.: Bösze Sándor, Ravazdi László, Szita László. Szigetvár, 2006, 109., 5. sz. jegyzet.

4 Tapu defteri, 638.

5 A XV. századból csak elvétve, akkor is csupán II. Bajezid (1481–1512) korából ismerünk ilyen fajta bevezetőt kifejezetten a felmérések előtt. (Kolligátumokban II. Mehmed idejére tehető hasonló szövegek is felbukkannak, de ezekről nem bizonyítható, hogy ténylegesen ott álltak-e egy-egy defter élén.) A legkorábbi, ebben az értelemben vett kánunnámé a Bursza központú Hüdávendigári szandzsákból való, 1486/1487-ből. Vö. Ömer Lütfi Barkan, XV ve XVIıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukukı ve malı esasları. I. Kanunlar. İstanbul, 1943, 1–6. Ld. még Heath W. Lowry, *The Ottoman Liva Kanunnames Contained in the Defter-i Hakani. Osmanlı Arařtırmaları / The Journal of Ottoman Studies* II. (1981), 43–74.

6 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*. Ed. by V. L. Ménage. Oxford, 1973.

figyelnének, hogy aztán maguk sem vegyék teljesen komolyan, amit gondosan kifundáltak. Ugyanakkor ezek a szövegek többször olyan mozzanatokat is megőriznek az oszmánok elvi megközelítéséről és valós lépéseiről, amelyekről egyébként nemigen értesülnénk. Más kérdés, hogy mennyire csereszabatosak ezek az anyagok – nem árt az óvatosság.

Az alábbiakban az 1579. évi részletes szigetvári defter kánunnáméját mutatom be röviden.⁷ Ez magában foglal egy sor olyan „paragrafust”, amelyik szinte minden másik, a magyarországi végekről származó társában benne van. Ilyen például az állami adó (*dzsizje*) összegének feltüntetése és kivetési módjának taglalása. Bár Káldy-Nagy Gyula kutatásai szerint a dzsizje-szedésnél a korábban alkalmazott vagyoni határt nagyjából eddigre lényegében megszüntették, az még továbbra is szerepel a vele kapcsolatos előírások között.⁸ Idegen terepen mozogva, az oszmán közigazgatás képviselői kicsit nehezen tájékozódtak a magyar család – ház – háztartás – egy kenyéren élők kérdéskörében. Ezért, míg egy ideig hajlandók voltak engedményt tenni, és a magyar gyakorlathoz igazodva, csak a módosabbakat dzsizjével megterhelni, azt már feltétlenül meg akarták akadályozni, hogy más kibúvókat találjanak az őslakosok. Utóbbiak szívesen összemosták volna a paraszti familia tagjai közötti határokat, ezt igyekeztek a tartomány irányítói – kissé nyakatekert fogalmazással – megakadályozni.⁹

Keresztény területeken a szőlőművelés és a bortermelés volt az a másik szegmens, ahol a hódítóknak gondjai akadhettek. A legalábbis elvben bornemissza mohamedánok már az elnevezésben is szemérmesen jártak el: bor helyett mustról beszéltek. Gyakorlati okokból eltérően szabályozták saját felekezetük és a „hitetlenek” vonatkozó adóit. Először arra gondoltak, hogy hittársaik csak akkor fizessenek a szőlő után tizedet, ha a földet keresztényektől vették és ott – *horribile dictu* – bort állítanak elő, ám ha csak ecetet vagy édes lét készítenek, szerényebb összeget kelljen leróniuk. De ezt a rendelkezést feltehetőleg ki lehetett játszani: sokan nem akarták bevallani, hogy alkoholtartalmú nedűt préselnek a szemekből. A visszaélések elkerülése végett ezért azt írták elő, hogy ilyenkor mindig tizedet kell beszállítani. A kedvezményes elbánásra, az egységnyi terület utáni pénzmegváltásra, immár csak akkor volt mód, ha a mohamedán maga telepítette a tőkét (más kérdés, hogy ezt sem mindig lehetett könnyű igazolni). Minthogy jövedelem származott belőle, azon sem csodálkozhatunk, hogy a kincstár tovább élte a két hónap és tíznapos monopólium intézményét, amikor csak a helyben termelt bort lehetett árusítani. A pécsi vámnaplók igazolják, hogy ez – némi lazasággal – tényleges praxis volt.¹⁰

7 Kisebb-nagyobb pontatlanságokkal kiadta: Münir Aktepe: *Szigetvár livasi kanun-nâmesi. Kanuni Armağani*. Ankara, 1970, 196–200.

8 Káldy-Nagy Gyula: *Magyarországi török adóösszeírások*. In *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Új sorozat, 52. Szerk. Varga János. Budapest, 1970, 89–98. – Az ellentmondásra maga is rávilágított. Uo., 95.

9 Ismereteim szerint ez a kérdéskör a birodalom más régióiban nem merül fel ilyen formában.

10 Hegyi Klára: *Török források Pécs 16. századi történetéhez*. Források Pécs történetéből, 3. Pécs, 2010, 17. – A bort illető további adóztatási részletekre ld. Káldy-Nagy: *Magyarországi török adóösszeírások*, 29–33.

A szigetvári kánunnáménak a kereskedelmi tevékenységre, az átkelések színhelyeire vonatkozó adatai is igen értékesek. Két szempontból is. Egyfelől azért, mert a megfogalmazásból egyértelműen kiderül, hogy voltak olyan vámszedési pontok, amelyek, mint általában, a kincstárt gazdagították, de voltak olyanok is – és erre pillanatnyilag máshonnan nem ismerek példát –, ahol ezek bevételei a szandzsák-bég zsebébe vándoroltak. Az írnoknak diktáló főember tudomása szerint ez utóbbi csoportba négy mezőváros, Szigetvár, Babócsa, Berzence és Segesd tartozott. Az e települések közül Szigetváron és Babócsán áthaladók már 1570-ben is a bégnek kontribuáltak, ekkor 76.505 akcsét.¹¹ Az összeg magában foglalta a szigetvári hetivásár illetékeit is, így nem derül ki, honnan mennyit vártak. Az 1579-es szandzsák-összeírásban Szigetvár után ugyanezt a summát látjuk, de a pénzforrások száma szaporodott, a kánunnámében nem szereplő, a Keleti-Gyöngyös patak mentén fekvő egykori mezőváros, ekkor már falu besorolású Patával,¹² a szövegünkben említett Berzencével és Segesddel, valamint a szintén figyelmen kívül hagyott Zákánnyal és Csurgóval.¹³ Igaz, ezen a ponton maga a felmérés nem állítja, hogy az alkormányzó szedeti be ezeknél a vámokat és a díjakat, de nem lehet másról szó. Jó tíz esztendővel később Tirjáki Haszán bég (majd pasa) negyedik szigetvári regnálásakor 85.585 akcséra számíthatott ugyanezekből a tételekből.¹⁴ Arányát tekintve Szinán 330.000 akcsés hász-birtokainak 23%-át, Haszán pedig a neki járó 539.365 akcsének közel 16%-át söpörhette be innen. Azaz nem jelentett mesés kincsesbányát ez a pár átkelő, de arra mindenképpen jó volt, hogy a bégek rajta tartsák a szemüket az áruk mozgásán. S talán nem tévedünk nagyot, ha úgy véljük, hogy igyekeztek a feltüntetett becsült értéknél valamivel többet kicsikarni a lehetőségből. Ez a beiktatott óvintézkedésekből is gyanítható. A dolognak persze két oldala volt: egyrészt a mohamedán igazságosság óre, a bég emberei olyankor is előálltak követeléseikkel, amikor a kereskedők másutt már lerótták a fizetnivalókat, másrészt nem lehet kétségünk afelől sem, hogy a derék árusokat sem kellett biztatni egy kis csempészkedésre.

A felsorolt átkelőhelyek másik érdekessége, hogy akadnak köztük olyanok is, amelyeknek működéséről valószínűleg ez a legkorábbi adat. Ezen Borlobás és Szentmihály értendő, amelyeknek ma az azonosítása is problémát okoz, s nem szerepelnek a Dunántúl középkori úthálózatát bemutató igen alapos, közel 100 éves tanulmányban (hacsak utóbbi nem Zalaszentmihálynak felel meg),¹⁵ de a korai középkor hazai vámhelyeit és vásárait tárgyaló, rendkívül nagy anyaggyűjtésre támaszkodó legújabb kötetekben sem.¹⁶ Arra is érdemes felfigyelnünk, hogy az eszköz-dárdai híd

11 Tapu defteri 503, f. 3r. – Korábban az első szigeti bég, Iszkender is magáénak mondhatott némi átkelési jövedelmet, de ezeket később szultáni hász-birtokká tették, őt pedig pár faluval kompenzálták. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri 9, No. 26, 205.

12 Ma: Patapoklosi (két település összevonásából).

13 Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. 138, f. 44v.

14 Tapu defteri, 638, f. 2r.

15 Glaser Lajos: *Dunántúl középkori úthálózata. Századok* 63., 1929, 138–167., 257–285.

16 Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Budapest, 2013. Uő: *Vásárok és lerakatok a középkori magyar királyságban*. Budapest, 2012.

török alakban lett bejegyezve. Amennyire meg tudom állapítani, máshol az Uzunköprü = 'Hosszúhíd' elnevezés nem fordul elő.¹⁷ A megfeleltetést az könnyíti meg, hogy a híres-neves híd valóban szokatlanul méretes, 6–8 km hosszú volt.

Arra is ki kell térnünk, hogy a távolsági kereskedelemre utaló közvetett adalékai mellett a kánunnáma Bécset és Erdélyt kifejezetten nevesíti is mint ahonnan részben feldolgozott termékek várhatók. A Habsburg városból fonalra számítottak nagyobb mennyiségben, de a posztófajták jelentős része is abból az irányból jött. A són kívül – noha annak származási helyére nem tértek ki – Erdély esetében a nemez-takaró¹⁸ (*örtü kebeszi*) tűnt leginkább fontosnak. Annyi – persze már eddig is ismert – tanulság mindenképpen levonható ebből, hogy a határok egyáltalán nem voltak zártak, az áruk meglehetősen szabadon, ha nem is veszélyektől mentesen, áramoltak kelet és nyugat felől és felé, nemcsak a középkori Magyarország területeire, de távolabbra is.

Mai szemmel nem egészen világos, hogy miért éppen a szigetvári, a kálmán-csai, a segesdi és a lábodi vámhelyet emelték ki a többi közül, mint amelyek felé tartva el lehetett kerülni Babócsát. Utóbbi kétségkívül rajta feküdt a Pettau (ma Ptuj) felé vivő úton, de azért nem töltött be kulcsszerepet. Az is igaz, hogy Kálmánca közvetlen összeköttetésben volt a marhakereskedelem dél felé haladó fő irányával, de Segesd már csak feltételezett kitérővel sorolható ide, hiszen inkább Kanizsát kötötte össze Simontornyával (illetve az Alfölddel).¹⁹ Lábod viszont minden főbb úttól kissé távolabb esett. De bárhol feküdtek is ezek a települések, az mindenképpen méltánytalan volt, ha Babócsára akarták kényszeríteni azokat, akik északabbra lévő vidékeken szerettek volna átvonulni portékájukkal. Ezúttal is arra kell gyanakodnunk, amint azt a szöveg is jelzi, hogy e kíváncsi beiktatásával egyes hivatalos személyek inkább ürügyet kerestek arra, hogy pénzt sajtoljanak ki a kereskedőkből.

E kánunnáma ürügyén nem tűnik most célszerűnek a hódoltsági, még kevésbé az oszmán kereskedelem szabályozásának részletekbe menő elemzése. Érdemes lenne a kérdéskört mind birodalmi keretekbe ágyazva megvizsgálni, mind a korábbi magyar gyakorlatból esetleg átemelt elemeket feltárni.²⁰ Utóbbi kapcsán utalok arra, hogy az eladótól és a vevőtől szedett díj nem volt ismeretlen a régebbi hazai rendszerben.²¹ (Első olvasásra hajlamos lenne az ember ezt akár furmányos török találmány-

17 Az eszembe jutó forrásokban nem találtam meg, még a (hely)nevek után különösen vonzódoó Evlija Cselebi sem ismeri. Nincs nyoma Fekete Lajos egyik korai cikkében sem: *Hódoltságkori oszmánli-török helyneveink*. Századok 57–58., 1923–1924, 614–626.

18 A *kebe* 'rendkívül vastag nemez' volt. Az *örtü kebesi* kifejezés más magyarországi, illetve balkáni területek iratanyagában is megtalálható, s ugyancsak felbukkan az isztambuli kádi-jegyzőkönyvekben, de a vonatkozó dokumentumok kiadói nem fűznek megjegyzést hozzá.

19 Vö. Szakály Ferenc: *A Dél-Dunántúl kereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán*. In *Somogy megye múltjából*. Levéltári évkönyv 4. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1973, 55–110., főleg a 60. oldalon található térkép.

20 Az átvétel lehetőségét nagyon halvány formában Fekete Lajos is megpendítette. Ld. Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: *Budai török számadáskönyvek 1550–1580*. Budapest, 1962, 558.

21 Vö. Pach Zsigmond Pál. *A harmincadvám eredete*. Budapest, 1990, 13. (Igaz, példája XIII. századi.)

nak tekinteni.) Arra is felfigyelhetünk, hogy egyes árucikkek után az oszmánok is harmincadot kértek. Ide tartozott a sózott viza,²² a sajt és a fazekasáru, s ez az arány bukkan fel az akóként beadandó bornál is. Fémáru után huszadot szedtek, ennek is volt magyar párhuzama. Az élelmiszereket viszont csak ötvened terhelte, mely tétel – igaz, kesztyűk és más kisebb áruk után – például a XIII. századi győri tarifák között szerepel.²³ Véletlen-e vagy sem, de a középkori Magyarországról ismert olyan adat, hogy 100 darab sóból éppúgy 1-et kellett a vámhelyen hagyni, mint ahogy azt a tárgyalat reguláció is előírja.²⁴ (E példa másik érdekessége, hogy a közeli Pécsi szandzsák ugyancsak 1579-ből származó útmutatása szerint ott 100 kocka só továbbhaladását még egyszer ennyivel, azaz 2 kockával, plusz még 1 akcséval kellett megváltani. Meg kell hagyni, ezt már 1546-ban is így szabályozták az akkor még Mohácsi szandzsákban.²⁵ Más ellentmondások is kitapinthatók a két szomszédos területen, így a süveg, a tűzifa és a fazekasáru megvámolása terén. Ismét kiviláglik tehát, hogy a kánunámék nem egységes rendszer szerint készültek.) Megismétlem: a téma alaposabb vizsgálatot kíván, itt csak egy-két részletet villantottam fel kedvcsinálóként.

Szólnom kell még a lentebb vám és illeték formában visszaadott két, sok fejtörést okozó terminusról. Az előbbi törökül *gümrük*, az utóbbi pedig *bádzs*. Az első elvileg a távolsági kereskedelem véráramába került árukra vonatkozik, a másik pedig a helyi piacokon lerótt összeget jelenti. Csakhogy a két terminus időnként összemosódik, illetve nehezen értelmezhető. E sorok írója nem látja tisztán, hogy miközben *gümrüköt* kellett fizetni több cikk után, miért róttak ki *bádzsot* az azt szállító szerkére (meg kell hagyni, maga a két címen terhelés is némileg furcsa).²⁶ Úgy tűnik, a fogalmakat idővel pontosabban használták, legalábbis Pécssett és környékén, de mindig maradtak homályos elemek,²⁷ s eltérhettek egymástól a százalékos előírások és a tényleges beszedési arányok.²⁸ Hasonló lazaság figyelhető meg a *híd* (*dzsiszr, köprüü*) és a *révátkelés* (*ubur, gecsüü*) terminus alkalmazása kapcsán. Minthogy utóbbinál mindkét szó jelent általában is átkelést, áthaladást, itt nem feltétlenül kifejezésbeli bizonytalanság forog fenn, bár jobban örülnénk az egységesebb megfogalmazásoknak (ezért a fordításban a rév előtagot következetesen elhagytam).

22 E halfajta illetén tartósítására lásd az egyébként is kitűnő tanulmányt: László Bartosiewicz and Clive Bonsall, *Complementary Taphonomies: Medieval Sturgeons from Hungary*. In *Archéologie du poisson. 30 ans d'archéologie-ichtyologie au CNRS. Hommage aux travaux de Jean Desse et Nathalie Desse-Berset. XXVIIIe rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*. Antibes, 2008, 41.

23 Mindkettőre példa: Pach Zsigmond Pál: i. m., 26.

24 Uo., 27.

25 Hegyi Klára: i. m., 21., illetve 19.

26 Káldy-Nagy Gyula (*Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben*. In *Történeti statisztikai évkönyv 1965–1966*. Budapest, 1968, 27–28. Idézi: Hegyi Klára: i. m., 13.) e passzust úgy interpretálta, hogy „a szállított áru után szedett vámot »gümrük«-nek, a szállítóeszköz után kirótt illetéket (útvámot) pedig »bádzs«-nak neveztek”. Szerintem ez a megfogalmazás nem visz sokkal előbbre.

27 Hegyi Klára: i. m., 13–17.

28 Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: i. m., 558–560.

Fentebb érintettem, hogy nem volt tökéletes összhang az egyazon kötetben szereplő kánunnáme és a szandzsákösszeírásban elősorolt adófajták között. Ez esetünkben a következőképpen néz ki. A két legfontosabb gabonaféle, a búza és a „kétszeres” után járó tized *expressis verbis* nem fordul elő a kánunnámében, de ha nagyon akarjuk, begyömöszölhetjük őket a szemes termények – „lencse, köles és hasonlók” – közé. Nem esik szó a sarlópénzről, az ingatlanok átírási illetékéről, a menyasszonyadóról és a mezei kártevés utáni pénzről. A zöldségféléknél (petrezselyem és tárkony), valamint az imént idézett szemes terményeknél (lencse, köles) a példaként említett növények nem bukkannak fel, helyettük mások, így káposzta, len, kender, fokhagyma, vöröshagyma, bab, borsó és répa jönnek elő. A másik oldalról nézve a szandzsákösszeírásban egyszer sem találkozunk az akóilletéssel meg a gyertyaöntési díjjal. Megjegyzendő még, hogy a szénatized kétszer is előkerül a kánunnámében, egyszer a rétek lekaszálásakor, majd önállóan is. Összességében nem jelentősek az eltérések, de nem is intézhetők el egy kézlegyintéssel.

Az alábbi szöveg eredetije nem stílusremeklés. Többnyire szikár, kopogós mondatokból áll. Kivétel, amikor az uralkodókat említik – velük kapcsolatban előjönnek a megszokott, sőt kicifrázott szóvirágok és áldóformulák. Néha bonyolultabb a megpennázandó környülállás, ilyenkor meglehetősen nehézkes a megfogalmazás. Esetenként hiba csúszott a kifejtésbe, egy-két helyen már-már érthetlenné téve azt. A fordításban inkább a hűségre törekedtem, mintsem arra, hogy felcícomázzam vagy tetszetős olvasmánnyá tegyem a magyar változatot. A túlburjánzó kötőszók közül sokat kihagytam, egy-egy új témát viszont s-sel vezettem be.

*A Szigetvári liva kánunnáméja*²⁹

Így a Szigetvári livában lévő városok és falvak alattvalói közül azok, akik 300 akcséra képesek voltak, forint adó címén a megbocsátásjelű, a legfelső mennyországban lakozó, a paradicsomban fészkelő, elhunyt és megboldogult Szelim szultán hán – legyen rajta a segítő Úr irgalma – idejében 60–60 akcsét szoktak fizetni. Ha egy házban három, négy vagy még több testvér lakott, s az említett testvérek mind külön-külön voltak és 300 akcséra képesek, ők is ugyanúgy az egy forintnak megfelelő 60 akcsét szokták fizetni. Ha nincsenek fiaik vagy testvéreik, azaz egyedülállók,³⁰ tőlük is szedjenek forint adót! Mivelhogy egyedülállók. Ne fogadják el, ha azt mondják, „egy kenyéren élünk”!³¹ „Képes”-nek azt mondják, akinek házat, szőlejét és

29 München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Turc. 138, f. 2v–5v. Az eredetiben kisebb közök különítik el az egyes tételeket/mondatokat (alkalmanként a mondatrészeket is). Szokás ezeket számokkal ellátni. Ezúttal más módszert alkalmaztam, s témák szerint új bekezdésekre osztottam a szöveget.

30 A *bi-gane* szó elsődleges jelentése ’idegen’, ’ismeretlen’, ’nem rokon személy’.

31 A fenti mondat tagolása nem teljesen egyértelmű. Nem kizárt, hogy a végére értelmezőként odavetett – a korabeli nyelvben ritkán előforduló – „merthogy egyedülálló”, a következő gondolat bevezetője. Barkan az előbbi felfogást képviselte a Koppányi és a Simontornyai szan-

szántóját nem számítva, állatainak, a házában lévő ingóságainak és a hordaiban lévő borának kiszámolt értéke 300 akcsét tesz ki. [Ezekről] egy forintot szoktak szedni. Egy forintnak 60 akcse felelt meg.³² Most, hogy a hét földrész uralkodója, az iszlám és a mohamedánok szultánja, a hitetlenek és a pogányok³³ megöleje, Szelim szultán hán fia, Murád szultán hán – tüntesse ki Allah a segítőit és tartson soká kalifaságra – őfelségének nagyúri trónra lépése boldogsággal és fenséggel megtörtént, nemes parancsba adta, hogy a forint adó 66 akcse legyen, ezért az új uralkodói defterbe így módon lett bejegyezve.

S az említett alattvalók régi törvényük szerint kapuadót fizessenek! A kapuadónak nevezett iszpendzse³⁴ fejében szpáhijuknak hánénként³⁵ Hizir Iljász napján³⁶ 25–25 akcsét és Kászim napján³⁷ szintén 25–25 akcsét fizessenek! A bírók forint és kapuadót nem fizetnek, de juhadót igen. A papok sem forint, sem kapu-, sem juhadót nem adnak, de mivel tizedeiket a föld urának³⁸ meg szokták adni, továbbra is fizessék!

S ha a háza mellett kertje van, és a benne saját fogyasztásra ültetett petrezselymet, tárkonyt és más zöldségfélét nem adja el, az ilyen kert után semmi ne szedessék! De ha az említett zöldségfélékből piacra juttat, s eladja, tized szedessék! A bosztán-kertek³⁹ után, ha [a termést] eladja, tized szedessék! Ha nem ad el [a termésből], dönümként⁴⁰ 4–4 akcse szedessék! Más szemes terményekből – lencse, köles és hasonlókából – bármi lenne, tized szedessék!

S a jelenleg hitetlen kézen lévő szőlők mustja után tized szedessék! Ha azonban mohamedán kézen van, attól, aki [a szőlőből] nem készít bort, csak borecetet vagy édes szőlőlét,⁴¹ dönümként 6–6 akcse szedessék! De aki bort készít, annak mustja után – miként a hitetlenektől – tized szedessék! A mohamedánok azon szöle-

dzsák vonatkozó passzusa transzkripciójában (i. m. 320/1. pont). Aktepe viszont az utóbbi értelmezést tette magáévá forráskiadásában.

32 Szó szerint: „Amit forintnak neveztek/mondtak az 60 akcse volt.”

33 Szó szerint: „a társítás bűnébe esők”, ti. azok, akik Allah mellé más isteneket helyeznek.

34 A balkáni keresztényektől szedett, nagyjából azonos nagyságrendű adó (nem kell vessző) elnevezésének pontos háttere tisztázatlan. Ínalcik szerint (*İspence. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 23, İstanbul, 2001, 177) a legelfogadhatóbb magyarázatot először Paul Wittek, majd Dusanka Bojanics-Lukacs nyújtotta, miszerint a zsupánoknak járó *zsupanica* adóból torzult volna el.

35 Török pénzügyigazgatási műszó. Eredetileg ‚ház’-at, ‚háztartás’-t jelent. Később az állami adóra kötelezett adóegységeket. Következésképpen a két fizetnivalóval tartozók számának azonosnak kellene lennie. A gyakorlatban azonban mindkét irányban előfordulnak kisebb-nagyobb eltérések.

36 Azaz Szent György-napkor, április 24-én.

37 Azaz Szent Demeter-napkor, október 26-án.

38 Ezt a kifejezést extraneus birtoklás esetén szokták használni, azaz amikor a szpáhi, azaz timár-birtokos nem ugyanaz, mint akinek a földjét az illető műveli. Itt nem egészen világos, hogy milyen megfontolásból alkalmazták.

39 Mezei kert.

40 Oszmán területmérték, 939,3 m² felel meg neki.

41 Az eredetiben *pekmez*, amelyet mustméz néven Magyarországon is ismerünk.

je után, amelyet maguk ültetettek, dönüm-adó szedessék! De mivel olyan követendő nemes rendelet érkezett, hogy „a hitelentől vett szőlőskert után tized szedessék”, így szedessék! S a nevezett livában⁴² egyes helyeken szőlőt művelő hitetlenek amellet, hogy a föld urának lerótták a musttizedet, akó címén egy teljes szőlő után 4 cseber mustot szoktak adni. „Teljes”-nek a 32 kapás szőlőt mondják. S miután az egyes falvakban szőlőt művelők⁴³ lerótták a musttizedet, amíg nem adtak a szpáhijuknak akó címén 2–2 kile árpát, 2 kenyeret és 1 kappant, nem kaptak szüretelési engedélyt. Továbbra is így szedessék! Nos, az említett tartományban az alattvalóknak nehézségek okoz az akó megfizetése, [emiatt] sok szőlő kipusztult, az alattvalók már-már elhagyják lakhelyüket. Ennek megakadályozására számos nemes parancs érkezett. [Ezek] [nem] erősítették meg,⁴⁴ hogy minden szőlő után 2–2 kile árpát, 2 kenyeret és 1 kappant adjanak, és a must akó teljesen el lett törölve, rögzítve, hogy a föld urának tíz cseber mustból 1 cseber musttizedet, az alattvaló urának⁴⁵ pedig 30 cseber mustból egy cseber mustot adjanak.

S mivel az alattvalók saját kezükben lévő rétjei[nek dolgába] senki nem szokott beavatkozni, továbbra se avatkozzanak bele! [Szabadon] kaszálják le, s vessék oda állataiknak! De a lekaszált helyek után tized szedessék!

S 10 méhkas után 1 méhkas szedessék! Ha nincs ki a 10 kas, minden kas után 2–2 akcse szedessék!

S azok az alattvalók, akiknek juhaik vannak, régi szokásuk szerint juhadó adjanak!

S sertésadóként az egy évnél idősebb után 2 akcse szedessék, az egy évnél fiatalabb után semmi ne szedessék!

S káposzta-, dió- és szénatized szedetik.

S a Duna és a Dráva folyón lévő malmok után 50 akcse adó szedessék! A 6 hónapon át járó malmok után 25 akcse szedessék!

S mivel büntetésként a kádi ítéletének elhangzása után fejbetörésért 100 akcsét, fekete ütésnyom esetén 50 akcsét szoktak szedni, továbbra is így szedessék! A büntetés pedig háromféle: felső, középső és alsó. A gazdagoktól 300 akcse, a közepes módúaktól 200 akcse, a szegényektől pedig, akik nem „képesek” 300 akcséra,⁴⁶ 100 akcse szedessék, több semmi ne szedessék! Akikre halálbüntetés kiszabása szükséges, azokat a bírák⁴⁷ tudomásával adják át a szandzsákbégek embereinek! Semmit ne vegyenek el tőle,⁴⁸ ne engedjék őt szabadon! Az ítéletet maradéktalanul hajtsák végre!

S törvény, hogy a világ menedékhelyül szolgáló uralkodó őfelsége, a beglerbé-

42 A *szandzsák* arab eredetű szinonimája.

43 Itt ismét extraneusokról van szó.

44 Az eredetiben a mondat állító formában szerepel, de az ellentmond a folytatásnak, hiszen éppen az akóilleték eltörléséről beszél.

45 Azaz a timár-birtokosnak.

46 Itt is ugyanaz az értékhatár, mint a dzsizje-adó esetében.

47 Szó szerint: „az ítélet/ítélkezés népe”.

48 Itt arra gondolhattak, hogy a kivégzést foganatosítók ne engedjék megvesztegetni magukat.

DÁVID GÉZA: A SZIGETVÁRI SZANDZSÁK 1579. ÉVI ADÓZTATÁSI IRÁNYELVEI

gek és a bégek hász-birtokai, a ziámet-birtokosok, a csausok és a várparancsnokok⁴⁹ timár-birtokai szabadok. A szpáhik és a várkatonák⁵⁰ timár-birtokairól [származó] büntetés pénznek fele a saját maguké, a másik fele a mirliváé.⁵¹

S törvény, hogy azok a városok és falvak, [amelyeknek] szőlei vannak, két hónapig és tíz napig monopóliumot tartanak, hogy szokás szerint a mustot eladják. Tovább ne tartsák!⁵²

S ha magába Szigetvár városába a vásárra egy szekér marhabőr érkezik, 30 akcse szedessék, ha egy szekér birkabőr érkezik, 6 akcse szedessék! Ha egy szekér hal érkezik, távozáskor⁵³ 2 akcse illeték (*bádzs*) szedessék! Ha posztó (*csoka*) érkezik, a karazije⁵⁴ és a porgomán⁵⁵ végje után 12 és ½ akcse szedessék! Az istámed⁵⁶ végje után 20 akcse, a poroszlav⁵⁷ után 7 és ½ akcse, az iszkarlát⁵⁸ végje után 100 akcse és fél lótehnyi fonal után, amely Bécsből és más ellenséges területről⁵⁹ érkezik, 50 akcse vám (*gümriük*), ha fémáru érkezik, 50 akcse [érték] után 2 és ½ akcse vám (*gümriük*) szedessék! 100 darab eszterhál után, ami a hitetlenek fejfedője, 12 és ½ akcse vám (*gümriük*) szedessék! Ha egy vég ugrin posztó⁶⁰ érkezik, amely nincs megvarrva, 2 és ½ akcse vám (*gümriük*) szedessék! Az erdélyi tartományból és máshonnan érkező nemeztakaró (*örtü kebeszi*) után egyenként 1 akcse vám (*gümriük*), ha egy kocsi lábbeli érkezik, 75 dénár⁶¹ vám (*gümriük*), ha egy hordó sózott viza érkezik, minden 30 akcse [érték] után 1 akcse vám (*gümriük*), ha szekéren só érkezik, 100 darab só

49 A szövegben *dizdár*.

50 Az eredetiben *müsztahfiz*, ami elvben csak a várkatonák egy részét jelenti, itt azonban feltehetőleg mindenkire vonatkozik, akiknek zsold helyett timárt adtak.

51 A szandzsákbég arab eredetű szinonimája.

52 Eddig a pontig az adóztatási irányelvek nem sokban különböznek a környék többi közigazgatási egységének hasonló előírásaitól. Az egyedi rész innen kezdődik, bár egyik-másik elem itt is szokványos.

53 Aktepe (i. m. 198. oldal) kérdőjellel *çiftinde* (= 'páronként') alakban olvasta. Ez semmi esetre sem jó. Szerintem *çikdikda* szerepel itt, de ennek értelmezése nem problémamentes. Nem világos, hogy miért akkor fizetettek a halárussal és pont vele, amikor elhagyta a várost. – Ez a megfogalmazás a Mohácsi szandzsák 1546-os adóztatási irányelvei között is olvasható. Hegyi, i. m., 19.

54 Magyarosan karazia vagy karasia. A posztófajtákra ld. Pach Zsigmond Pál: *Aba, kebe, igriz. Posztófajták a hódoltsági török vámnaplókban. In uő: Szürkeposztó, szürposztó, szür. Fejezetek a magyarországi szövőipar korai történetéből. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 31. Budapest, 2003, 73–89.

55 Bergamói posztó.

56 Magyar alakja isztamét, stamet.

57 Boroszlói posztó.

58 Magyarosan skarlát.

59 A háború földje (*dárü'l-harb*) a korabeli mohamedán felfogás szerint a még meghódítandó területeket jelentette.

60 Valószínűleg elírás igriz helyett, amely az erdélyi szürposztó (griseus) volt.

61 Az eredetiben *penz*, azaz pénz, így nevezték az oszmánok a magyar dénárt, ami annak a hódoltságon belüli széleskörű használatára vall. Vö. Buza János: „*Ungerlein 1678*”. *Die Verbannung des ungarischen Denars aus dem Geldumlauf der Reichstadt Nürnberg*. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 79 (1992), 152–155.

után vámként (*gümrük*) 1 darab és a szekér után 4 akcse illeték (*bádzs*) szedessék! Az eladásra szánt szárított sertés[hús]⁶² után sertésenként 3 dénár vám (*gümrük*) és 2 dénár illeték (*bádzs*) szedessék! Egy szekér sajt után minden 30 akcsényi [érték] után 1 akcse vám (*gümrük*) és a szekér után 4 akcse vám (*gümrük*)⁶³ szedessék! Ha szekéren búza vagy más gabona érkezik, 4 kile után 1 akcse vám (*gümrük*) és a szekér után 4 akcse illeték (*bádzs*) szedessék! De ha nem szekérrel, hanem kocsival hozzák, a fele szedessék! A kívülről érkező bor után hordónként 12 és ½ akcse vám (*gümrük*) és a kocsin 6 akcse illeték (*bádzs*) szedessék! Az után a bor után, amelyet a város borozójában adnak el, a hordó kiürülésekor csapra ütési illeték⁶⁴ címén 25 dénár szedessék! Ha szekéren fazekasáru érkezik, 1 ½ akcse illeték (*bádzs*) szedessék! A biztosok⁶⁵ [pedig] 30 akcse [érték] után vám (*gümrük*) címén 1 akcsét szedjenek! Amit háton hoznak, azután semmi nem szedetik. A bosztán-kertekből és a kertekből élelmezési célra hozott gabonafélék után semmi nem szedetik. Ha hordóban olaj⁶⁶ vagy méz érkezik, minden teli szekér után 4 akcse illeték (*bádzs*) szedessék! De ha nem szekéren érkezik, hanem teherhordó lovon, minden lótehernyi után 2 akcse illeték (*bádzs*) szedessék! Vám (*gümrük*) címén mézből, olajból és rizsből,⁶⁷ azaz az összes élelmiszerből minden 50 akcsényi [érték] után 1 akcse vám (*gümrük*) szedessék! Marha eladásakor⁶⁸ a vevőtől 1 akcse, az eladótól 1 akcse „láb”-illeték (*bádzs*) szedessék.⁶⁹ Ha juhot, kecskét vagy sertést adnak el, a vevőtől kettőnként 1 dénár, az eladótól kettőnként 1 dénár „láb”-illeték (*bádzs*) szedessék! Ha levágják, vágóhídi illeték címen minden marha után 2 akcse szedessék! De juh és kecske esetében hármanként 1 akcse szedessék! Ha rabot adnak el, a vevőtől 4 akcse, az eladótól 4 akcse szedessék! A lemázsált holmik után kantáronként⁷⁰ 2–2 akcse szedessék: 1 az eladótól, 1 a vevőtől! Ha bizonyos idő után ugyanabban a városban újra eladnak valamit, amiért [egyszer már] illetéket (*bádzs*) fizettek, azután semmit nem szednek. De ha rabszolgát, rabszolganőt vagy állatot adnak el újra, ismét szedessék illeték (*bádzs*)! Minden egy gurusnyi⁷¹ [értékű] kés után 5 dénár szedessék! Ha tűzifa érkezik, szekeenként vagy lóterhenként 1–1 fát szedjenek!

62 Törökül *pasztirma*. Főleg marhahúsból készítették. Az itt kétszer is szereplő *hinzir* szó viszont egyértelműen a disznót takarja.

63 Az eddigi logika alapján ezúttal is illetéket (*bádzs*) várnánk. Valószínűleg elírták a dolgot.

64 Az eredetiben a szláv háttérű *pocsepina* terminus található, amelyet éppen az oszmán források őriztek meg az utókor számára.

65 Itt a kincstári jövedelmek kezelője, az *emín*.

66 A török *jág* szó pontos jelentését nehéz meghatározni, az lehet zsiradék és vaj is. Fekete Lajos (Fekete-Káldy-Nagy, i. m., 564–565) nyomán az olaj mellett szavaztam.

67 Rizst – talán a Temesvári vilájet egyes részeit leszámítva – hazánkban ekkor nem termeltek. Arra – átmeneti jelleggel – a szocializmus korszakáig kellett várni. A Balkánról történő behozatalára ld. Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula: i. m., 563–564, az elvámolt tételekre: *passim*.

68 Az eredetiben „a marhát eladótól” formában elírva.

69 A kivetés alapja a lábak száma volt.

70 Oszmán súlymérték, számos helyi, 45,0–320,725 kg közötti változattal. Legelterjedtebb az 56,449 kg-os fajtája volt. Vö. Hóvári János: *Az erdélyi kanthner és a balkáni kantár*. In *Századok*, 117 (1983), 1015–1027.

71 Az Oszmán Birodalomban a XVI. század közepe táján megjelenő, nagyméretű európai ezüstpénzek elnevezése (a német Groschenből).

DÁVID GÉZA: A SZIGETVÁRI SZANDZSÁK 1579. ÉVI ADÓZTATÁSI IRÁNYELVEI

S az olyan alattvalót, aki a saját feje után megy, s a földjét nem birtokolja [rendeltetészerűen], hanem parlagon hagyja, figyelmeztessék, hogy a földjét⁷² művelje meg, és szükséges járandóságait a föld urának rója le! Ha semmiképpen nem figyelmez, az iszpendzse és más termények pótlására 150 akcsét szedjenek tőle!

S törvény, hogy a viaszöntő helyeket foglalják le a kincstár számára.⁷³ Mivel azonban [a terület] a végeken van, [a jövedelmet] többnyire eltüntették és eltitkolták, ezért a kincstár számára hánénként 3-3 dénárt vetettek ki.

A Szigetváron, Babócsán,⁷⁴ Berzencén és Segesden lévő hídirleték a mirliváé. Minden juh után átkelési díjként 1-1 dénár, minden sertés után 2-2 dénár, s minden szarvasmarha után, legyen ökör vagy tehén, 5-5 dénár, a lovas után 2-2 dénár, a gyalogos után 1-1 dénár [szedessék]! Ha szekéren marha vagy juhbőr halad át, s utána az átkelési díjat a mirliva számára beszedték, a biztosok és a kezelők⁷⁵ a kincstár számára 2 marhabőr után 5 dénárt és 100 juhbőr után 25 dénárt szedjenek! Azt a kereskedőt,⁷⁶ aki a Siklós, az Uzunköprü,⁷⁷ a Borlobás⁷⁸ és a Szentmihály⁷⁹ nevű helyen kel át, s a vállalkozók igazolása szerint az átkelési díjat már lerótta, amikor Babócsa felé kel át, a szandzsákbég emberei ne zaklassák azzal, hogy „ön a szigetvári hídnál lévő szandzsákbégi átkelőt kikerülte”. Azokat a kereskedőket, akik a szigetvári, kálmánicsai, segesdi⁸⁰ és lábodi⁸¹ híd felé mennek, miután az átkelési díjat, akár a kincstáré, akár a szandzsákbégé, az adott helyen lerótták, ne zaklassák, mondván: „nem ejtetted útba a babócsai hidat”. Azt a kereskedőt, aki ezek közül [az átkelők közül] egyet sem ejt útba, és akár szarvasmarhát, lovat⁸² vagy más mellékutakon csempészve visz át, s ez a vallási törvény szerint bebizonyosodik, akár a vámnál (*gümriük*), akár a nagyúri ház-birtokokhoz tartozó hidaknál [történt a dolog, ha] elkapják, adják át a java biztosoknak!⁸³ Ha azért csempésztek, hogy elkerüljék az illetékfizetést (*bádzs*) a

72 Az eredetiben kétszer is a szláv *bastine* szó szerepel, amelyet többnyire a szabados katona-paraszrok örökíthető, de el nem adható telkére használtak (Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága I.* Budapest, 2007, 360.). Itt tágabb az értelme, a mezőgazdaságból élők földjét takarja.

73 Bizonytal az onnan származó jövedelmeket kellett volna megszerezni.

74 Török alakja Bobofcsa.

75 Oszmán-törökül *ámil*, a sorrendből következően a biztosnál kevésbé fontos személy.

76 Az itt szereplő *rencsber/rendzsber* szó eredeti jelentése 'fáradtságot elviselő'. Ismertebb értelme főként mezőgazdasági munkát végző napszámos. Az adott szövegkörnyezetben a kereskedőket takarja általánosságban.

77 'Hosszúhíd'. Bizonyára az eszék-dárdai Dráva-híd.

78 Azonosítása kérdéses. A mai Kerkabarabást Zala megyében ekkor még nem uralták rendszeresen az oszmánok.

79 Talán a mai Szentmihályfapuszta, Gyöngyösmelléktől délkeletre, Somogy megyében. Zala-szentmihály és Kerkaszentmihályfa távolinak tűnik. Kerkabarabás és a két utóbbi falu kapcsán ld. Sz. Simon Éva: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében.* Budapest, 2014, sorrendben: 221, 244 és 222.

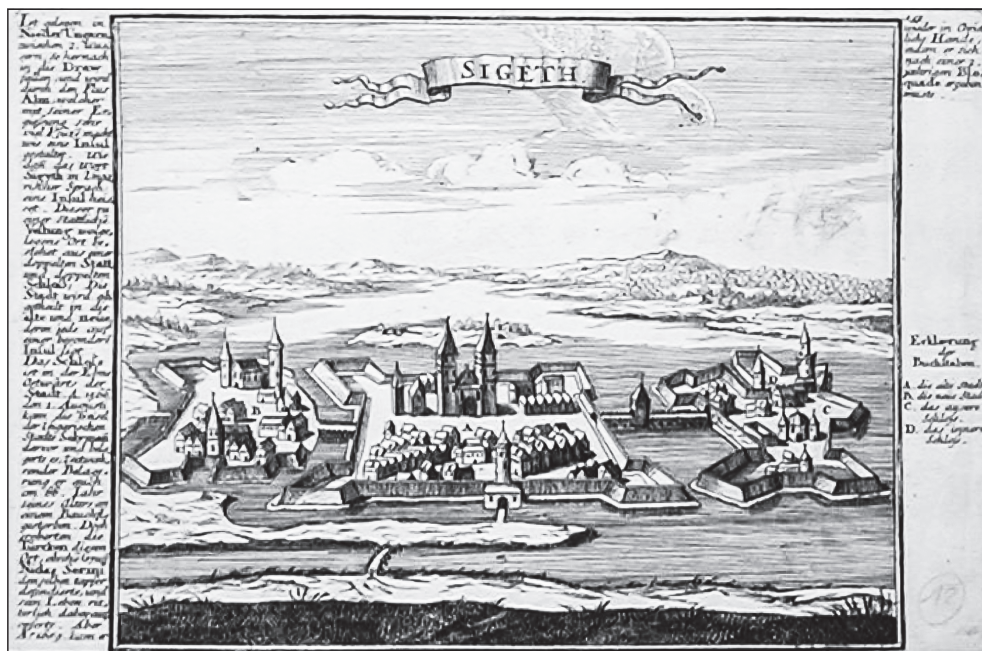
80 Nem zárhatjuk ki, hogy egyik alkalommal a közeli Szenyérre kívánt utalni a török írnök.

81 Korábban és a török szövegben is Lábad.

82 Az itt szereplő *hergele* szó elvileg vadlovat jelent, de itt inkább átlagos hátasokra gondolhattak.

83 A *java emini* általában a szökött állatok, kóborlók után fizetendő összegek beszédésével foglalkozott.

mirlivának kijelölt átkelőknél, amikor elkapják őket, szedik be tőlük a mirliva számára a törvény szerinti átkelési díjat. De ezzel az ürüggyel ok nélkül ne zaklassák a kereskedőket, mondván: „árut⁸⁴ csempesztél a hídnál, az illetékfizetésnél (*bádzs*) és a vámnál (*gümrück*)!”

*Bodenehr Gabriel: Sigeth. (Szigetvár).
(Augsburg). 1720. rézmetszet*

84 Az eredetiben lévő *eszbáb* szó máskor szűkebb értelmű: „ruhanemű”, „élelem”, „holmi”. Itt azonban minden portékára vonatkozik.